

KREFELD – ZELENA OAZA NA ZAPADU NJEMAČKE

ANDREA KOSEC

Grad Krefeld nalazi se na lijevoj obali donjeg toka Rajne, sjeverozapadno od Düsseldorfa, ima oko 235 000 stanovnika. U prošlosti poznat kao grad baršuna i svile, počeci razvoja grada sežu u rimsko doba, a 1373. car Karl IV. dodijelio mu je općinska prava. Tkanje svile razvija se u Krefeldu u 17. stoljeću, a zaštićeno je monopolom kojeg su kontrolirale tekstilne obitelji von der Leyen i de Greiff. Krefeld je bio najbogatiji grad njemačkog carstva 1902. i svjetski tekstilni centar. Nakon pada proizvodnje u tekstilnoj industriji od sredine 20. stoljeća, gospodarski fokus usmjeren je na poljoprivredu te kemijsku, farmaceutsku i metaluršku industriju.

UVOD

Njemačka pokrajina Sjeverna Rajna i Vestfalija (Nordrhein Westfalen-NRW) je prostor s mnogo kontrasta, centar Europe, granično područje s Belgijom i Nizozemskom, gospodarski najrazvijenija njemačka pokrajina, čiju okosnicu čini urbana Rajnsko-ruhrska regija (njem. *Rhein-Ruhr*). Prostor uz Rajnu je zbog nalazišta ruda i ugljena bio jedan od prvih centara razvoja industrije u Njemačkoj i Europi. Rurska oblast s vrlo razvijenom teškom industrijom, osobito krajem 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća, koljevka je 2. industrijske revolucije, danas peta regija u svijetu po razvijenosti. U pogonu je još svega nekoliko

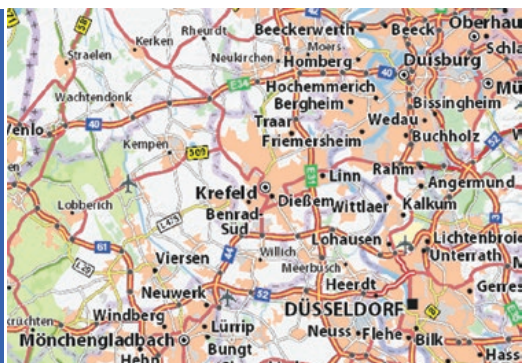
rudnika i ugljenokopa (koji se planiraju zatvoriti do 2020.), a na slavnu prošlost podsjećaju mnogi industrijski spomenici. Područje između rijeka Rajne i Wesera ima niski reljef s centralnim dijelom koji čini donji tok Rajne. Raznoliki krajolici, lokaliteti i ravničarski prostor čine nisko Porajnje posebnom i svojstvenom regijom, kulturnim krajolikom iznimne biološke raznolikosti. Rajna je najvažnije obilježje u prostoru, njemačka žila kucavica, koja kroz Njemačku protječe u duljini od 865 km. Na Rajni su smješteni mnogi poznati njemački gradovi kao npr. Bonn, Köln i Düsseldorf (glavni grad Sjeverne Rajne i Vestfalije) te Krefeld koji se nalazi 23 km sjeverozapadno od Düsseldorfa (Kunth, 2010).

Krefeld je smješten na lijevoj obali Rajne uz vrlo gusto naseljeno područje konurbacije Ruhr, niza spojenih gradova uz Rajnu u zapadnom dijelu Njemačke koji čine cjelinu s oko 18 milijuna stanovnika (2014). U teritorijalnoj podjeli Krefeld (do 1929. Crefeld, a ranije i Crevelt) je urbani okrug, površine 137,9 km² s približno 235 000 stanovnika. Ime Krefeld vjerojatno potječe od njemačke složenice *Krähenfelds*, što bi u slobodnom prijevodu značilo *Vransko polje*. Krefeld na sjeveru graniči s gradskim područjima Neukirchen-Vluyna i Moersa, na istoku i sjeveroistoku s Duisburgom, na jugu s Meerbuschom, Neussom i Willichom i na zapadu s Tönisvorstom i Kempenom.

Krefeld se nalazi na krefeldsko-kempenskom platou, koji je dio porajnske nizine. Centar grada udaljen je oko 7 km od Rajne, ali je fokusiran na nju. Rajna kroz Krefeld protječe u duljini od oko 6 km. Širina rijeke varira između 320 i 400 m (Krefeld). Grad se proteže u smjeru sjever-jug oko 12 km, te u smjeru istok-zapad oko 13 km. Krefeld leži na 39 m iznad razine mora (mnv). Najviše prirodno uzvišenje je brdo Hülser sa 63 mnv, a postoji i nekoliko umjetnih uzvišenja koja su zapravo zarasla odlagališta ruševina iz Drugog svjetskog rata. Brdo Inrather (87 mnv) i Kapuzinerberg (77

mnv), pretvoreni su u vidikovce i dostupni su javnosti. Krefeld se nalazi u području umjerenog tople kišne klime s blagim zimama bez snijega i umjerenom toplim ljetima. Dugoročni prosjek godišnje količine padalina je 760 mm. Prosječna godišnja temperatura je između 10,6 °C i 11,1 °C. Maksimumi temperature zraka su između 33,9 °C i 35,5 °C, a minimumi između -7,6 °C i -5,9 °C. Krefeld se nalazi na aluvijalnoj ravnici donjeg Porajnja. Površinski slojevi sastoje se uglavnom od šljunčanih i pješčanih naslaga, nastalih u ledenom dobu. Između slojeva pijeska i šljunka su slojevi morskog pijeska koji su iz doba tercijara. Oni se kreću do dubine od oko 250 m, a sastoji se uglavnom od pješčenjaka, muljnjaka i vapnenca. Na urbanom području Krefelda nalazi se uglavnom smeđe tlo, a u okolici dominiraju naslage crnice, lesa i glinenog tla, navedena tla pružaju dobre preduvjete za razvoj poljoprivrede, koja je ovdje vrlo dobro razvijena, osobito uzgoj žitarica, šećerne repe, kupusnjača i šparoga (www.de.wikipedia.org/wiki/Krefeld).

Krefeld je okružen zelenim pojasom šuma, polja i močvarnih područja s vodenim kanalima uz koje su nastali parkovi i vrtovi, koji se prostiru do samog centra grada i čine prepoznatljivu panoramu *zelenog* grada. Krefeld ima

Sl. 1. Krefeld i okolica

Izvor: <https://www.viamichelin.com/>

Sl. 2. Krefeldska luka na Rajni

foto: Andrea Kosec

Sl. 3. Botanički vrt u Schönwasserparku

16 većih zaštićenih parkova prirode i vrtova od kojih se po veličini, uređenju i značaju za grad ističu; botanički vrt u Schönwasserparku, *krefeldski zidovi* koji su zapravo zelene promenade, Schönhausenpark, Sollbrüggenpark i Stadtwald (Loy, 2007).

Područje uz Rajnu je središte ptica selica, dom za ptice iz cijele Europe. Posebna pažnja se poklanja zaštiti okoliša, zbrinjavanju otpada i korištenju obnovljivih izvora energije. U tijeku je kampanja davanja poticaja i sufinanciranja za kupnju automobila na električni pogon te uvođenje solarne energije u kućanstva i poslovne subjekte, npr. u trgovačke lance koji su veliki potrošači energije zbog korištenja većeg broja rashladnih uređaja i rasvjete. Vjetroelektrane su zaštitni znak ovog područja osobito prema granici s Nizozemskom. Svaka gradska četvrt ima svoj vrt, odnosno ograđenu poljoprivrednu površinu koja je dana stanovnicima

na korištenje, a oni uređuju na manjim parcelama svoje vrtove. Krefeld se nalazi na autoputu E31 tj. A57 važnom europskom pravcu koji prati tok Rajne i spaja donje Porajnje s Nizozemskom do Rotterdama. Krefeld je dobro regionalno i međunarodno prometno povezan, a javni gradski promet čine gradska željeznica, autobusni i tramvajski promet.

Krefeld je 1861. imao više od 50 000 stanovnika, a 1890. oko 100 000. Do 1957. godine taj se broj udvostručio na 200 000. Godine 1994. stanovništvo doseže svoj povijesni vrhunac od oko 250 000 stanovnika. Gustoća naseljenosti je oko 1 600 stanovnika na km². Udio stranaca iznosio je 13,6 %, a 17,5 % stanovnika mlađi su od 18 godina, 62,5 % stanovnika staro je između 18 i 65 godina, a 20 % starije je od 65 godina. Vjerska struktura pokazuje da se 94 936 (2015.) stanovnika izjasnilo kao rimokatolički vjernici, što čini 40 % od ukupnog broja stanovnika,

Sl. 4. Jezero u Stadtwaldu

oko 50 000 stanovnika su se izjasnili kao protestanti ili 21 % od ukupnog broja stanovnika. U Krefeldu živi i oko 25 000 muslimana ili 10 % stanovništva. Židovska zajednica broji 1200 članova, a u manjem broju postoje i pripadnici ostalih vjeroispovijesti kao što su grkokatolici, budisti i hinduisti (www.wz.de/lokales/krefeld/katholische-kirche, www.ekir.de/krefeld). U Krefeldu, stariji stanovnici govore posebnim dijalektom njemačkog jezika tzv. *Krieeuwelsch-Platt* ili *holandski Platt*, mješavini standardnog njemačkog i nizozemskog. Krefeld je podijeljen u devet općina; Centar, Zapad, Sjever, Jug, Istok, Hüls, Fischeln, Oppum-Linn i Uerdingenu, a one su podijeljene u 19 gradskih četvrti: Bockum, Elfrath, Fischeln, Gartenstadt, Hüls, Linn, Traar, Uerdingen, Oppum, Gellep-Str-

tum, Forstwald, Benrad, Lehmheide, Dießem, Baackeshof, Cracau, Kempener Feld, Kliebruch i Inrath.

Gellep, najstariji dio grada na području rajnske luke, 69. godine spominje ga rimski povjesničar Tacit kao rimski logor Gelduba koji se nalazi na Rajni, granici tadašnjeg Svetog Rimskog carstva. Gelduba je kasnije pretvorena u utvrdu uz koju je tijekom 1. stoljeća nastalo franačko naselje. Na velikom nalazištu pronađeni su razni artefakti, među kojima se posebno ističe pozlačena kaciga franačkog kneza iz 6. stoljeća. Prvi puta se ime Krefelda spominje 1105. u samostanskom urbariju. U 12. stoljeću Otto von Linn nakon povratka iz Trećeg križarskog rata proširuje tvrđavu dvorca Linn. Oko 1200. obitelj Rode podiže kuću Rath koja je poslužila

kao carinarnica u četvrti Elfrath, a ona se spominje 1246. u povelji grofa od Gelderna kao leno. Najstarija crkva sv. Dionizija, danas župna crkva sagrađena je u 12. stoljeću, a 1472. dograđen je novi toranj. Sv. Dionizije je zaštitnik grada, a njegov lik nalazi se i u gradskom grbu.

Krefeld je 1373. dobio status općine poveljom cara Karla IV., ali su Linn i Uerdingen ostali u posjedu Kölna. Ideje reformacije koje su proširene u Europi u prvoj polovici 16. stoljeća, osobito su zaživjele u ovim krajevima i izazvale previranja, tako da se plemstvo podijelilo na katoličko i protestantsko. Krefeld je bio potpuno uništen u Kölnskom ratu 1584. i ostao gotovo nenaseljen dva desetljeća. Susjedna županija Moers, a time i Krefeld proglašeni su 4. srpnja 1598. neutralni. Značenje ove neutralnosti za politički i ekonomski razvoj Krefelda presudno je, s tim da je ta neutralnost potvrđena i u kasnijim sporazumima. Neutralni Krefeld postaje utočište za menonite koji su bili progonjeni u susjednim katoličkim regijama, a među njima često su bili vrlo vješti obrtnici, trgovci i poduzetnici. Vjerska i etnička tolerancija iz tog doba zadržala se u Krefeldu do danas. Izuzetno je važno za Krefeld doseljavanje obitelji Adolfa von der Leyena koji je osnovao 1656. tkaonicu svile. Von der Leyen je rodonačelnik cijele dinastije proizvođača svile, među njima su tzv. baruni svile s kojima je Krefeld postigao veliki napredak. U 17. stoljeću Krefeld je u nizozemskom posjedu, a princ Moritz osigurao je Krefeldu neutralnost i tijekom Tridesetgodišnjeg rata. Vjerska tolerancija nizozemske dinastije dozvolila je nastavak doseljavanja menonita, a sam Krefeld postaje hanzeatski grad. U kasnom 17. stoljeću uspio je Krefeld, u početku s tkanjem lana, a u 18. stoljeću s proizvodnjom svile izaći iz sjene susjednom Linnu i Uerdingenu. Iz Krefelda 1683. iseljava 13 menonitskih obitelji u Pensilvaniju i postaju jedni od osnivača grada Philadelphije, u počast njima jedna krefel-

dska ulica zove Philadelphiastraße. Menonitska crkva nalazi se u Königstraße, koja je ime dobila u počast nizozemskom kralju Vilimu III. Oranskom, a njegovom smrću 1702. Krefeld je pripao Prusiji.

Tijekom tog razdoblja, dogodila se prva ekspanzija grada, što je rezultiralo da je Krefeld uz Mönchengladbach, Aachen i Wuppertal postao jedan od najvećih tekstilnih centara u Njemačkoj. Najpoznatiji tkalci su iz obitelji von der Leyen i de Greiff koje tkanjem svile brzo stječu svjetsku reputaciju. Miroљjubivi Krefeld ušao je i u ratnu povijest, jer su se na južnoj periferiji grada, kod današnjeg parka šume Forstwald, sukobile pruska i francuska vojska 23. lipnja 1758. Unatoč svojoj superiornosti, Francuzi su poraženi. Friedrich II. dva puta je posjetio Krefeld 1751. i 1763. i dao obitelji von der Leyen prava monopola za proizvodnju svile. U to vrijeme je kod von der Leyena radilo oko 4 000 radnika, što je polovica ukupne tadašnje populacije. Oko 80 % tadašnje proizvodnje izvezeno je u Ameriku i Rusiju. Proizvodnja je uključivala svilu, baršun, ruha, filc, vrpce, rupčice, svilene čarape i razne tkanine. Dva brata von der Leyen su 1768. imali preko 700 tkalačkih stanova. Krajem 18. i početkom 19. stoljeća. Krefeld je bio pod francuskom vlašću te ga je 1804. posjetio i Napoleon Bonaparte. Između 1817. i 1870. Krefeld se širi i uređuje pod palicom graditelja i arhitekta Adolfa von Vagedesa. Stari grad unutar gradskih zidina postao je pretijesan, a širenje izvan zidina bilo je bez plana. Originalnim planom predviđeno je rušenje zidina i izgradnja avenije u obliku grčkog križa. Međutim, taj je plan odbijen i prihvaćen je plan prema kojemu centar grada ima oblik pravokutnika, kojeg omeđuju četiri aleje: Ostwall, Sudwall, Westwall i Nordwall (Stadt Krefeld).

Krefeld se ujedinjuje 1901. s Linnom, a 1902. posjećuju ga Wilhelm II. i Gustav Mahler, koji je u Krefeldu premijerno izveo svoju Treću sim-

foto: Andrea Kosec

Sl. 5. Dvorac Linn

foniju. Nakon Prvog svjetskog rata Krefeld je okupiran od strane belgijskih vojnika (okupacija traje do 31. siječnja 1926), a 1929. ujedunjuje se sa Uerdingenom. Dana 9. studenog 1938. u Krefeldu su spaljene i uništene sinagoge te opljačkane trgovine židovskih trgovaca. Tijekom Drugog svjetskog rata, britansko zrakoplovstvo provodi od svibnja 1940. zračne napada na gradove u Njemačkoj, a kao zaštitna mjera u Krefeldu je izgrađeno 30-ak bunkera. U noći 21. lipnja 1943. najveći dio grada uništen je u napadu više od 700 bombardera, poginulo je 1036 osoba, a 9349 je ozlijeđeno. Nakon intenzivnih bombardiranja krajem 1944. i 1945. u kojima je poginulo više od tisuću stanovnika. Saveznička vojska umarširala je u Krefeld

2. ožujka 1945. Zanimljivo je da je među savezničkim vojnicima bio i Henry Kissinger, tada vojnik obavještajne službe 84. pješačke divizije, kasnije američki državni tajnik. Po završetku rata Krefeld je bio unutar britanske okupacijske zone (do 23. kolovoza 1946.). Tada je i osnovana pokrajina Sjeverna Rajna i Vestfalija, koja je činila okosnicu Savezne Republike Njemačke, a Bonn je bio glavni grad.

Od znamenitosti i turističkih atrakcija u Krefeldu ističe se dvorac Linn kao jedan od najstarijih dvoraca u Porajnju. Okružen širokim jarkom, nalazi se na starom rajnskom rukavcu istočno od središta Krefelda, tipična vodena utvrda oko koje se s vremenom razvilo naselje. Sa svojom netaknutom arhitekturom danas

pruža sliku kasnog srednjovjekovnog dvorca. U zgradama dvorca nalazi se muzej sa raznim zbirkama; o povijesti dvorca, zbirka oružja, kućanskih predmeta i namještaja iz razdoblja od 12. do 19. stoljeća. Nedaleko je i Gellep, prvo rimsko naselje na ovim područjima.

Dvorac je okružen velikim parkom s atraktivnim golf terenom i naseljem, u kojemu su nekada živjeli namještenici dvorca s crkvom sv. Margarete u središtu. U svibnju se posljednjih 70 godina održava sajam, poznat kao srednjovjekovni zanatski sajam s viteškim igrama. U međuvremenu se sajam razvio u jedan od najvećih tradicijskih zanatski sajmova u Njemačkoj. Tu se nalaze i dva muzeja, njemački muzej tekstila i gradski muzej u sklopu muzejskog centra dvorca Linn (Westphal, 2014).

U turističke atrakcije grada spadaju i pet vjetrenjača-mlinova, od kojih se posebno ističu: Geismühle na odmorištu autoputa A57 koji kao da navješćuje blizinu granice sa Nizozemskom. Elfrather mühle smješten u blizini Elfraterskog jezera, danas sjedište luksuznog golf kluba s restoranom omiljenim za održavanje svadbenih svečanosti i Egelsberg mühle u blizini krefeldskog sportskog aerodroma. U gradu su ostala i dva vodotornja, a koriste se samo u reprezentativne svrhe.

Krefeld je grad iznenađujuće raznolikosti, urbane ljepote u jedinstvenom krajoliku donje Rajne. Gradom dominiraju parkovi s veličanstvenim dvorcima, secesijske zgrade u predgrađima, sačuvana priroda na brdu Hülser i u nekoliko zaštićenih prirodnih rezervata. Jedna od najstarijih građevina, sačuvanih do danas, je menonitska crkva koja je svjedok povijesti vjerske tolerancije u Krefeld. Izgrađena je 1693., a prvo korištenje zabilježeno je 1696. i od tada kontinuirano ju koristi zajednica menonita. Godine 1843. napravljena je veća rekonstrukcija sa povećanjem apside. U crkvi su 1961. postavljene orgulje iz radionice Rudolfa

Sl. 6. Königstraße

Izvor: <https://www.krefeld.de/de/>

von Beckeratha koje su i danas u funkciji. Crkva se nalazi u centru grada, u Königstraße koja je u tom dijelu natkrivena staklenim krovom, te se vrlo lijepo može vidjeti spoj stare i nove arhitekture.

Svojom veličinom i monumentalnom arhitekturom u samom središtu grada ističe se crkva sv. Dionizija, koja je današnji izgled dobila u razdoblju od 1754. do 1894. i postala je gradski orijentir. Jedna od najstarijih gradskih palača je palača Floh, koju je dao izgraditi 1766. Johann von der Leyen u kasno baroknom stilu, kao ugaonu zgradu na tri kata ukrašenu na uglovima pilastrima. Od 1962. u zgradi je smješteno gradsko zdravstveno osiguranje. Još jedna palača obitelji von der Leyen, izgrađena 1794. u kasno klasicističkom stilu pod paladjevskim utjecajem, igra danas vrlo važnu ulogu u Krefeldu. To je zgrada gradske vijećnice, dvokatnica čijim pročeljem dominira šest jonskim stupova na postolju iznad ulaznih vrata, nalazi se na Von der Leyen trgu, najvećem trgu u Krefeldu, koji služi uglavnom za reprezentativne svrhe.

Zahvaljujući slavnoj prošlosti bogatog grada baršuna i svile u Krefeldu postoje mnogi primjeri secesijske arhitekture. Filigranski arhitek-

tonski ukrasi na brojnim kućama prekrasno su obnovljeni na secesijskim vilama s malim kula-
ma i izražajnim ogradama s cvjetnim dizajnom. Griffenhorst je izgrađen 1843. kao lovačka
kuća i vikendica proizvođača svile Cornelius de Greifa. Arhitektura slijedi berlinski klasicizam
s elementima iz južnih njemačkih parkova, što čini ovaj prostor jedinstvenim. Razne gra-
đevine u Krefeldu projektirali su arhitekti Karl Buschhüter i Mies van der Rohe. Buschhüter-
haus na Westwallu u arhitektonskom smislu posebna je građevina, nastala 1899. Prizemlje
zgrade obloženo je pješčenjakom s ukrašenim stupovima na lođi, koja je u potpunoj suprot-
nosti s gornjim stakleno-čeličnim pregrađenim zabatom. Danas je u njoj smještena umjetnič-
ka galerija. Na praznom raskrižju Gladbacher Straße, Neusser Straße i Hochstraße u pješačkoj
zoni, podignuta je 1906. Sinnhaus, zgrada neo-
bične arhitekture u obliku trokuta zaobljenog
s prednje strane sa zabatom u kojem su uo-
kvireni inicijali tvrtke i mansarda potkrovljem.
Jedna od prvih poslovno stambenih zgrada u
Krefeldu, renovirana 1984. Neotkriven dragulj
je crkva sv. Heinricha u Uerdingenu koja je iz-
građena 1915. kao sinteza stilova historicizma
i neoklasicizma s elementima secesije. Unutar-
nje prostorije obilježene su crvenim stropom,
velikim stupovima od prirodnog kamena i
kupolama u bočnim prolazima. Dodatno sve
naglašava lijepo uređeni oltar i prozori koje
je dizajnirao umjetnik staklar Mario Katzgrau
(www.krefeld.de/de/allgemein/tourismus-und-freizeit).

Čitav niz povijesnih zgrada izgrađenih za
potrebe industrije, danas su pretvorene u
muzeje, galerije, restorane, kazališta, tvornice
kulture i dr. Na primjer bivša tvornica tapeta
Heeder, danas je tvornica kulture, s poznatim
Kresch kazalištem, a bivša tvornica mlinarskih
i pekarskih proizvoda, danas je stambeno-po-
slovni prostor. Krefeld je gotovo uništen u sa-

vezničkim bombardiranjima tijekom Drugog
svjetskog rata. Građevine koje su to preživjeli,
interpolacijama, osobito u središtu grada, pre-
tvorene su u jedinstven urbani prostor. Jedan
od takvih prostora je Königstraße, trgovačka
ulica u centru grada koja je 2000. nadsvođena
staklenom nadstrešnicom u duljini od 520 me-
tara. Dugo je taj prostor bio zapostavljen kao i
mnogi drugi koji su uništeni tijekom rata. Sli-
čan primjer nalazi se u Hubertusstraße, gdje su
ostaci vrata srušene crkve iskorištena za vrata
dječjeg vrtića Marianum. Behnisch zgrada, do-
bila ime po istoimenom arhitektonskom ure-
du, izgrađena je 2002. najmodernija je građe-
vina u Krefeldu. Izgradnja ove moderne zgrade
sa sedam etaža oko 190 metara dužine dovela
je do burne rasprave o suvremenoj arhitekturi.
Iza njezine uglavnom staklene fasade nalaze se
trgovine, ordinacije, uredi i restorani. Nastala je
na nekadašnjem neasfaltiranom parkiralištu,
a danas se ispod nje nalazi podzemna garaža.
Okolo Behnisch zgrade nalazi se tržnica i brojni
ugostiteljski objekti. Njezina izgradnja dovela
je do oživljavanja centra grada. Od građevina
izgrađenih 2016. u Krefeldu, ističe se prvi mi-
naret na Yunus-Emre džamiji kao jedan od naj-
modernijih minareta u Njemačkoj i djelomična
rekonstrukcija Avenije Ostwall.

Sl. 7. Behnisch zgrada i gradska tržnica.

LITERATURA

- KUNTH, W., 2010: *Faszination Deutschland-Westfalen*, GmbH & Co KG, München.
- LOY, S., 2007: *Gärten & Parks im Rheinland*, Landschafts Verband Rheinland, Köln.
- Stadt Krefeld, *Der Oberbürgermeister Fachbereich Marketing und Stadtentwicklung 2014: Architektur Entdecken*, Krefeld.
- WESTPHAL, M., 2014: *Burgen im Rheinland*, Mitteldeutscher Verlag GmbH, Halle.

IZVORI

- Stadt Krefeld, <https://www.krefeld.de/de/> (29.1.2018.)
- Stadt Krefeld, <https://www.krefeld.de/de/allgemein/tourismus-und-freizeit/> (17.6.2016.)
- Viamichelin, <https://www.viamichelin.com/> (29.1.2018.)
- Wikipedia, Krefeld, <https://de.wikipedia.org/wiki/Krefeld>, (6.11.2016.)
- Westdeutsche Zeitung, Düsseldorf, <http://www.wz.de/lokales/krefeld/katholische-kirche-so-viele-austritte-wie-nie-zu-vor-1.1978863>, (4.9.2016.)
- Evangelischer Kirchenkreis, Krefeld, <http://www.ekir.de/krefeld/informationen/von-a-z-71.php>, (4.9.2016.)